

Veszprémy László Bernát

Kik vezették a vidéki zsidó tanácsokat?

HISTORIOGRÁFIA, FORRÁSOK ÉS MÓDSZERTAN

Tanulmányunkban a magyarországi holokauszt egy ritkán tárgyalt kérdésével, az 1944-es vidéki zsidó tanácsokkal, azon belül is a vidéki zsidó tanácsok elnökeivel foglalkozunk. Bár ezen tanulmány kereteit szétfeszítené a zsidó tanácsok akár európai, akár magyarországi definíciójának lefektetése, összefoglalóan elég annyit tisztázni, hogy a német megszállók és magyar kollaboránsaik által létrehozott, a korábbi hitközségi struktúrát felváltó szervekről van szó, amelyeknek feladata a hatóságok és a zsidó közösségek közti közvetítés volt. A vidéki zsidó tanácsok alapvetően kevés figyelmet kaptak eddig a magyarországi holokauszt historiográfiájában, elsősorban a helytörténeti kutatások tesznek futó említést ezekről a szervezetekről. Elmondható, hogy a vidéki zsidó tanácsok kialakulása, mozgásteret és utóélete tanulmányunk írásakor még nagyrészt feltáratlan kérdés, egyedül Kovács Tamás holokausztkutató írt egy a témát (is) érintő ismeretterjesztő cikket.¹

A kutató több okból is a forráshiány akadályával küzd a téma kapcsán. Először is: a vidéki zsidó tanácsok nagyon rövid időn keresztül álltak fenn, így kevés idejük – néhány hetük, hónapjuk – volt arra, hogy forrásokat „produkáljanak”. A vidéki hitközségek döntő többsége ráadásul fizikailag megsemmisült, tagjait elpusztították, gyakran még a hitközségi épületek sem maradtak meg. Így nagyon ritka a relatíve intakt iratanyaggal rendelkező vidéki hitközség, és még ezek esetében sem garantált, hogy pont a zsidó tanácsra vonatkozó anyagok maradtak meg. Visszaemlékezésekre ritkán lehet számítani, hiszen ha egy zsidótanács-elnök túl is élte a holokausztot – márpedig a vidéki zsidóságot deportálták, így ritka esetben éltek túl az általában idős elnökök a szelekciót és a megpróbáltatásokat –, igyekezett csendben maradni, nem felkelteni a figyelmet. A források többsége így magyar közigazgatási iratokban elszórtan megmaradt kérvény, panasz vagy kommunikáció, ritkább esetben emlékezés vagy népbírósi irat. A források ráadásul néha összezavarnak: a téves emlékezések és a szerepváltások miatt nem egyszer téves neveket vagy több

nevet találhatunk egy vidéki zsidó tanács vezetése kapcsán (lásd pl. Beregszász vagy Mezőtúr). Tanulmányunkat, amennyiben lehetséges volt, igyekeztünk magánhagyatékok anyagaival kiegészíteni.

Tanulmányunk két részre bontható. Először táblázatban vázoltuk fel az ismert zsidótanács-elnököket és a velük kapcsolatban ismert adatokat. A táblázat közel sem a teljesség igényével készült, további szakirodalmi feldolgozásokban és primer forrásokban bizonyosan található még zsidó tanácsok, az adatok pontosíthatók. Bizonyos adatokat, például a létrehozó szervekét, mindössze a sokszínűség demonstrálása végett vezettük fel. Az adatok forrása, amennyiben helyszükében nem került jelölésre, minden esetben Randolph L. Braham monumentális *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*.² A hitközségi funkciók elsősorban Schweitzer József nagy gyűjtése alapján kerültek megadásra,³ amelyre helyszükében szintúgy nem hivatkozunk. Ezek az adatok az adott településnév alapján könnyedén visszakéreshetők. Amennyiben nem Schweitzer könyve jelezte a hitközségi funkciót, hanem más forrás alapján azonosítottuk, az külön jelzésre került. Vitás kérdésekben, összetett esetekben további jegyzeteket fűztünk az egyes adatokhoz.

Kutatásunk során 154 vidéki zsidó tanácsot azonosítottunk a szakirodalom vagy primer források alapján, melyből 113 esetben nagy bizonyossággal meg tudjuk nevezni a zsidó tanács elnökét. (A társelnökök esetében természetesen külön személyekkel számoltunk). A felekezeti („irányzatbeli”) hovatartozás 80 esetben ismert: ebből neológ volt 43 (54%), ortodox 30 (37,5%), status quo 6 (7,5%), és egy kitért (1%). Érdemes kiemelni, hogy 58 esetben a zsidótanács-vezető hitközségi elnök, alelnök vagy községkerületi elnök is volt, ebből neológ volt 29 (50%), ortodox 25 (43,1%) és status quo 4 (6,89%). 11 esetben volt rabbi a zsidótanács-elnök, ebből neológ rabbi volt 8, ortodox 2, és status quo 1.

Az állásokat tekintve 101 esetben ismert a zsidótanács-elnök foglalkozása. A szinte kerek számokán a százalékokat feleslegesnek tűnik közölni, de annyi rögzítendő, hogy kereskedő volt 31, ügyvéd vagy jogász 21, rabbi vagy hitoktató 12, gazda 6, orvos 5, gyógyszerész 3, malomtulajdonos

szintén 3, de 1-1 fővel képviselve volt számos más foglalkozás – pékmester, üveges mester, kocsmáros, háztulajdonos, de még egy volt bankigazgató is akadt.

Egy átlagos vidéki zsidótanács-elnök tehát valószínűleg neológ volt, foglalkozását tekintve kereskedő vagy ügyvéd-jogász, sokszor egyben hitközségi elnök is. Mint látható, a zsidó tanács felállítója lehetett a polgármester, a főszolgabíró, a jegyző, a csendőrség, a rendőrség, esetleg más zsidó tanács, vagy a németek. A táblázat elsősorban a vidéki zsidó tanácsok sokszínűségére világít rá, melyet remélhetőleg csak fokoznak az alább olvasható életrajzok.

Ezt követően tíz vidéki zsidótanács-elnök rövid életrajzát adjuk meg, figyelemmel 1944 előtti életútjukra, nézeteikre antiszemitizmus és a többségi társadalommal való kapcsolatok terén, utalva holokauszt alatti tevékenységükre és későbbi sorsukra. Ezen rövid életrajzok nem kívánják feltárni a vidéki zsidó tanácsok működésének minden kérdését, mindössze szemléltető jelleggel mutatják be a vidéki zsidó tanácsok néhány választott elnökét. A választásra elsősorban az elérhető források mennyisége alapján került sor, azaz olyan zsidótanács-elnököket kerestünk, akikről érdemi források maradtak fenn. A feltárt életrajzok rávilágítanak a vidéki zsidótanács-elnökök sokszínűségére, eltérő társadalmi hátterére és meggyőződéseire, illetve az előbbieket és a ténykedésük végeredménye közti kevés kapcsolatra.

Az itt vizsgált zsidótanács-elnökök között találkozzunk ortodoxokkal (Antl, Leitner, Vető) és neológokkal (Fischer, Kolos, Pap, Prónai, Szegő, Vályi); dúsgazdagokkal (Antl, Fischer, Szegő) és kisvárosok gazdáival (Schwartz), kereskedőivel (Vető); találkozzunk cionistákkal (Fischer, Leitner, Szegő), asszimilánsokkal (Kolos, Prónai, Vályi), de még egy polgári radikálissal (Pap) is; találkozzunk olyanokkal, akik kormányzói kivételezettséggel mentették ki magukat (Kolos, Pap, Vályi), akiket a munkaszolgálat „mentett meg” (Antl), akik cionista kapcsolataik okán kerültek el Auschwitzot (Fischer és Leitner – Bergen-Belsen, majd Svájc; Szegő – Budapest), és akik követték közösségüket a halál- vagy koncentrációs táborba (Prónai [Auschwitz], Schwartz és Vető [Strasshof]). Egy részük jelen volt a Stern Samu által március 28-ra összehívott neológ községkerületi értekezleten a Síp utca 12-ben, közvetlenül informálódva az eseményekről, más részük nem. Az összes vizsgált zsidótanács-elnök igyekezett engedményeket elérni közössége számára. E lépések azonban semmilyen lényegi változást nem jelentettek közösségük sorsában: a vi-

déki zsidóság többségét haláltáborokba deportálták, bármilyen hátterű és magatartású zsidó tanács is állt a közösség élén. Mindössze saját életük és legközelebbi rokonaik megmentése terén tudtak bizonyos sikereket elérni a tanácselnökök, noha a sikerek itt is mérsékeltek. Fischer és Leitner nem tudta megmenteni szüleit, Antl közvetlen családtagjait, Szegő pedig még a saját életét sem. Vályi hiába kapott mentességet, végül a nyilasok ezt figyelmen kívül hagyták, és így is deportálták – igaz, Magyarországon belülre. A vidéki zsidó tanácsok elnökeinek tételes és szűrőpróbaszerű vizsgálata nem helyettesítheti ugyan a vidéki zsidó tanácsok mozgásterének mélyreható vizsgálatát, ugyanakkor azt mutatja, hogy ezek a vezetők az események sodrában vergődő, minimális eredmények elérésére képes áldozatok voltak, akárcsak közösségeik többi tagja.

Tíz vidéki zsidótanács-elnök vázlatos életrajza

ANTL ÖDÖN (KAPOSVÁR)

Antl Ödön (néhol tévesen: Antal) 1898. március 31-én született a somogyi Felsőmocsoládon, apja Antl Mór, anyja Pfeifer Hermina. Antlt 1916-ban besorozták, aktív frontszolgálatot teljesített, tartalékos főhadnagyként szerelt le. 1923-ban megnősült, elvette a dúsgazdag somogyi vállalkozó, Ring Lipót lányát, Ring Erzsébetet. Ring Lipótot 1931-ben a Magyar Hírlap „somogyi Rotschildnek” nevezte, épületfa-kereskedéssel foglalkozó cége, a Ring Lipót és Samu egy időben 8560 holdas mintagazdasággal rendelkezett, és fénykorában százezer pengős forgalmat bonyolított. Ring Lipót 1915-ben halt meg, s bár cége 1931-re fizetéseképtelen lett, az örökség nem viselhette meg lányát és Antlt, hiszen az Új Somogy még 1941 őszén is a leggazdagabb kaposváriak között tartotta számon a szintűgy fakereskedő Antlt, a 40 ezer pengőnél magasabb adóalapot fizetők közé sorolva őt.⁷² 1930-ban panamabotrányba keveredett, két napig letartóztatásban volt, majd elengedték.⁷³ Antl a politikában is aktívan szerepelt, ortodox zsidó létére 1918-tól a helyi kisgazdapárt alapító elnöki posztját is betöltötte, igaz, a párt liberálisabb irányához tartozott. (Emlékezzünk, hogy Gömbös Gyula és számos más erősen antiszemita politikus is kisgazdaként kezdte pályafutását). Tagja lett a vármegyei törvényhatóságnak, egyben a Vármegyei Gazdasági Egyesület vezető tisztségviselője volt. 1920-ban felszólalt a fehérterror atrocitásai ellen.⁷⁴

Vidéki zsidótanács-elnökök táblázatos kimutatása

Település	Zsidó tanács elnöke	Hitközség, hk. szerep	Foglalkozása	Létrehozó szerv
Ács ⁴	Kemény Ármin	ortodox hk. elnöke	gazdálkodó	Szegő Miklós (székesfehérvári zsidó tanács)
Ada				
Aknaszlatina				
Alap ⁵	Weisz Simon	o. hk. eln.	kereskedő	Sz. M.
Albertirsa	Székelly István	status quo anyakönyvvezető rabbi		
Alsólendva	Löwy M. Miklós	n. hittanár	hittanár	németek
Baja				polgármester
Balassagyarmat	Lázár Mihály	o. hk. eln.	seprűgyáros (volt)	
Balatonboglár ⁶	Roth József		kereskedő	
Balkány ⁷				
Békéscsaba ⁸	Prónai Ernő	n. hk. eln.	ügyvéd	
Beregszász	Weisz Dávid ⁹			németek
Bicske ¹⁰	Fränkel Ernő	n. anyv. rabbi	rabbi	Sz. M.
Biharderecske ¹¹				
Cece ¹²	Strasser Sándor	o. hk. eln.	gazdálkodó	Sz. M.
Cegléd	Engel Farkas	n. anyv. r.	rabbi	
Csepreg ¹³				
Csoma ¹⁴				
Csongrád	Faragó István	n. hk. eln.	kereskedő	pm. / rendőrség
Debrecen	Weisz Pál ¹⁵			németek
Dés	Albert Lázár	o. hk. eln.	kereskedő	
Dévaványa				
Diósgyőr ¹⁶				
Dragomérfalva				
Dunapentele ¹⁷	Bruck Ernő	n. hk. eln.	magánzó	Sz. M.
Dunaszerdahely	Ifj. Weisz József ¹⁸		kereskedő	németek
Edelény	Reich Henrik		kereskedő	főszolgabíró
Eger	Polátsik Jenő	s. q. hk. eln.	igazgató (volt)	
Érd	Keszler Béla		gabonakereskedő	
Érsekújvár	Bernfeld János / Horváth Leó	o. hk. aleln. ¹⁹	kereskedő	
Esztergom	Lenkei Emil	n. hk. eln.	magántisztviselő	pm. / győri zsidó tanács
Felcsút ²⁰	Mühlrad Lajos	n. hk. eln.	gazdálkodó	Sz. M.
Felsővisó ²¹				
Galánta ²²				
Gyoma ²³	Tardos Gáspár	n. hk. eln.	ügyvéd	
Gyöngyös	Vajda Ármin	s. q. hk. eln. ²⁴	ügyvéd	
Győr	Unger Gyula ²⁵	n. hk. eln.	főorvos	
Győrszentmárton ²⁶	Lehner Pál	o. hk. eln.		Sz. M.
Gyula ²⁷	Keppich Frigyes	n. hk. eln.	ügyvéd	
Hajdúdorog	Hecz László			
Hajdúnánás	Nyakas László			
Hatvan	Sebők Jenő			
Heves				
Hódmezővásárhely	Deutsch Béla	n. hk. eln.	orvos	
Huszt	Lázárovits Sámuel	o. hk. eln.	fakereskedő (volt)	németek
Ilosva				
Ipolyság	Holló József ²⁸	s. q. hk. elöljárója	ügyvéd	németek
Iza ²⁹				

Jánosháza ⁵⁰				
Jászárokszállás	Katona Gyula	n. hk. eln.	orvos	
Jászberény	Reich Béla	o. anyv. r.	rabbi	
Jászladány	Garami Mihály		kereskedő	
Kalocsa	Wolf Mátyás		ügyvéd	
Kápolnásnyék ⁵¹	Deutsch Miksa	neol. hk. Eln.	fakereskedő	Sz. M.
Kaposvár	Mittleman Jenő / Antl Ödön	n. hk. eln. / o.	gyógyszerész / kereskedő	
Kapuvár	Goldschmied Miksa / később Zeichmeister Pál ⁵²		o. chevra kadisa eln.	németek
Karcag	Kertész Sándor	o. hk. eln.	ügyvéd	
Kassa	Kolos Ákos	n. hk. eln.	ügyvéd	
Kecel	Vető György	o. hk. jegyző	kereskedő	
Kecskemét	Schönberger Dezső	n. hk. elnökhely. ⁵³	gyapjúkereskedő	pm.
Keszthely	Kovács Endre		ügyvéd ⁵⁴	főszolgabíró
Kiskőrös				
Kiskunfélegyháza	Steiner J. Endre			
Kiskunhalas	Práger József	o. hk. eln.	ügyvéd	pm.
Kispest				
Kisújszállás	Schwartz Béla / Strasser Sándor	/ neol. ⁵⁵	gazdálkodó / kereskedő	
Kisvárda				
Kolozsvár	Fischer József	n. hk. eln.	háztulajdonos (volt ügyvéd)	
Kolta ⁵⁶	Büchinger Izidor	o. hk. eln.	gazdálkodó	győri zs. t.
Komárom ⁵⁷	Weisz Sámuel ⁵⁸	n. hk. eln.	ny. körorvos	
Kökényes ⁵⁹				
Körmend				
Kunhegyes	Spiegel Ármin	n. hk. tagja ⁴⁰	kereskedő	
Léva	Fischer István	n. hk. eln.	ügyvéd	
Losonc				pm.
Magyarbánhegyes	Borostyán Lajos		gyógyszerész	
Makó ⁴¹				
Máramarossziget	Joszovits Lipót	o. hk. eln.	háztulajdonos (volt)	németek
Mátészalka	Grünbaum Frigyes	o. anyv. r.	rabbi	
Mezőberény	Grünwald Dezső		ügyvéd	
Mezőcsát	Kolozs Jenő	o. hk. eln.	malomtulajdonos	
Mezőkeresztes	Szántó Lajos	o. hk. eln.	kereskedő	
Mezőkövesd				csendőrség
Mezőtúr	Vas Sándor / Schulz Fülöp ⁴²	n. r.	malomtulajdonos / n. rabbi	
Miskolc	Feldmann Mór	o. hk. eln.	mérnök	
Mohács	Fischer Ernő	n. hk. eln.	ügyvéd	
Monor	Hermann Izidor	n. hk. eln.	kereskedő	
Mosonmagyaróvár	Frischmann Oszkár			
Munkács	Steiner vagy Steuer			
Nagybánya	Lustig			
Nagykanizsa	Halphen Jenő	n. hk. eln.	ügyvéd	
Nagykapos ⁴³				
Nagykároly				
Nagykátá	Breuer Soma	n. anyv. r.	rabbi	
Nagymegyer ⁴⁴				
Nagysurány				
Nagyszőlős	Würzberger Emil	o. hk. eln.	malomtulajdonos (volt)	
Nagyvárad	Leitner Sándor	o. hk. eln.	kereskedő	
Nyíregyháza	Fischbein Gábor	s. q. hk. eln. ⁴⁵	bankigazgató (volt)	pm.
Orosháza				

Ózd	Fodor József			
Pacsa ⁴⁶	Kasztl Lajos / később Rechnitzer József		kocsmáros / kereskedő	főszolgabíró
Pápa	Krausz Albert			
Párkány ⁴⁷				
Pécs	Greiner József	n. hk. eln.	ügyvéd	
Pelsőc				
Pestszenterzsébet ⁴⁸				
Pestszentimre ⁴⁹				
Pestszentlőrinc ⁵⁰				
Pipilec (Fülöpfalva) ⁵¹				
Püspökladány				németek
Rajka ⁵²				
Rákoscaba ⁵³	Vas László			
Rákospalota ⁵⁴	[olvashatatlan] Ignác			
Rozsnyó				
Salgótarján	Friedler Samu	o. hk. eln.	kereskedő	
Sárbogárd ⁵⁵	Zsombor Miklós			Sz. M.
Sárkeresztúr ⁵⁶	Lusztig Adolf	n. hk. eln.		Sz. M.
Sárvár	Fischer Ernő ⁵⁷	o. hk. eln.	molnár	
Sátoraljaújhely	Rosenberg Lajos	s. q. hk. eln.	ügyvéd	
Seregélyes ⁵⁸	[olvashatatlan]			Sz. M.
Siófok ⁵⁹	Burg Andor		üvegesmester	
Sopron	Rosenheim Zsigmond		kereskedő	németek
Szabadka				
Szatmárnémeti	Schwartz Zoltán			
Szécsény	László Dániel	o. hk. eln.	orvos	
Szeged	Pap Róbert	n. hk. eln.	ügyvéd	
Székesfehérvár	Szegő Miklós ⁶⁰	n. hk. eln.	gazdálkodó (volt jogász)	
Szeklence				
Szekszárd	Erdős Nándor	n. hk. eln.	pékmester	
Szendről	Groszmann Jenő	o. hk. eln.	fakereskedő	főszolgabíró
Szentes	Gunst Sándor	n. hk. eln.	vaskereskedő	
Szolnok	Mandel Sándor	n. hk. eln.	ügyvéd	
Szolyva	Kahn			
Szombathely	Vályi Manó / később Wesel Imre ⁶¹ / később Zalán Ferenc ⁶²	n. előlj. / n. kk. eln. / n. hk. eln. ⁶³	kereskedő //	győri zs. t. / németek /
Szúcs	Klosszer Kálmán			
Tab				körjegyző
Tapolca	Halpert Salamon	n. anyv. r.	rabbi	
Técső	Róth Jenő ⁶⁴			
Tiszafüred	Weiner Ernő		fakereskedő	
Tornalja	Krakovits Sámuel	o. hk. eln.	fakereskedő (volt)	
Törökszentmiklós	Katona Sándor		kereskedő	
Újpest	Friedman Dénes	n. anyv. r.	rabbi	
Újvidék	Lusztig Nándor	v. n. hitk. eln. ⁶⁵	ügyvéd	
Ungvár	László Gyula	o. hk. eln. ⁶⁶	gyógyszerész	
Vác	Pollák Fülöp	n. anyv. r.	rabbi	pm.
Vágsellye				
Vágvecse ⁶⁷	Ruhig Nándor	o. hk. eln.	fakereskedő	Sz. M.
Várpalota ⁶⁸				
Vasvár				
Verebély	Gürtler Adolf	o. hk. eln.	kereskedő	
Veszprém ⁶⁹	Kun Lajos	n. anyv. r.	rabbi	németek
Zalaegerszeg	Berger Imre / később Fekete Miksa ⁷⁰	n. hk. eln. / ker.	ügyvéd / kereskedő	pm.
Zombor ⁷¹	Vas Miklós			

Antl Ödön.
Forrása: *Hatikva*

A német megszállást követően Kaposváry (Vétek) György jelölte ki a helyi zsidó tanácsot, két társelnökéül a dúsgazdag gyógyszerkereskedő Mittelman Jenőt és Antl-t nevezte ki. A helyi zsidó tanács többször átszervezésre került, a kezdeti, Kaposvárynak május 4-én jelentett állapot (Mittelman elnök, Antl társelnök) után június 2-án már arról tájékoztatták az alispánt, hogy egyedül Antl a szervezet elnöke. Ennek oka lehetett, hogy Mittelman Budapestre ment bujkálni. Bár Antlról keringett a legenda, hogy őt magát is deportálták, valójában még a hónapban munkaszolgálatra hívták be, feleségét és hűgát viszont deportálták.⁷⁵ Érdekes módon, 1944. december 15-én arról tájékoztatták Kaposváryt, hogy a zsidó tanács újból megkezdte működését, elsősorban az átutazó munkaszolgálatosok ellátását végezve a zárt zsidó vagyonból.⁷⁶ Az iratot kontextusba helyezi Kaposváry december 3-i felhívása, miszerint az orosz katonai parancsnokság utasítására átvette a város irányítását⁷⁷ – azaz itt már a felszabadulás utáni zsidó tanácsról esett szó.

Nem ismert, hogy pontosan hány rokonát vesztette el Antl a holokauszt során, de egy későbbi szövegében úgy utalt magára, mint „akinek családja 95%-át kipusztították”.⁷⁸ A felszabadulást követően vármegyei igazolóbizottsági tag, kaposvári ortodox

hitközségi elnök, IX. községkerületi elnök, illetve kispapok színeiben nemzetgyűlési képviselő volt, ám mindössze egyetlen beszédet jegyzett: 1946. augusztus 6-án a kunmadarasi pogrom miatt tartott tiltakozó felszólalást, a hatóságok reakcióját szidva.⁷⁹ Nem teljesen világos, hogy mikor és milyen megfontolásból emigrált, de egy a CIA által nyilvánosságra hozott jelentésben szereplő adatsor szerint 1950-ben Salzburgba távozott, valószínűleg a Joint segítségével. Itt állítólag a menekültsegélyezésben volt aktív, majd 1951-ben Argentínába távozott. 1961-ben a chilei La Serenából küldött levelet Komlós Ottó jeruzsálemi rabbinak, melyben Kecskés Tibor csendőr főhadnagyról, a beregszászi zsidóság kínzójáról közölt adatokat.⁸⁰

1965-ben már New York-i lakhelyéről utazott Izraelbe, ahol 100 ezer dolláros ösztöndíjat alapított orvostanhallgatók számára; az alapítványt elhunyt öccséről, Antl Imréről nevezte el. A cikk ekkor milliommóként utalt rá. Mint ekkor nyilatkozta, évente járt Izraelbe, cionistának vallotta magát, és az „arab veszély” ellen szónokolt.⁸¹ (Egyébként Antl Magyarországon még nem volt cionista.)⁸² 1973-ban ötvenedik házassági évfordulóját ünnepelte New Yorkban, a Rockefeller Plazában. Érdekes módon egykori kispapok képviselőtársai közül nemcsak Varga Béla, Hahn Sándor és Király Béla voltak jelen, de Kovács Imre is.⁸³ Antl az emigrációban is antikommunista nézeteket vallott, tagja volt a Magyar Nemzeti Bizottmánynak, amely a demokratikus emigráns irányzatokat fogta össze. 1976. december 21-én hunyt el New Yorkban, sajtóhírek szerint Izraelben lett eltemetve.

FISCHER JÓZSEF (KOLOZSVÁR)

Fischer József a kárpátaljai Tiszaújhelyen született 1887. december 15-én népes, gazdag ortodox családba.⁸⁴ Ügyvédi vizsgáját követően Vázsonyi Vilmos irodájában bojtárkodott. 1913-as Kolozsvárra költözése után, 1919 és 1921 között az Új Kelet főszerkesztője. 1919-ben kolozsvári neológ hitközségi elnökké választották, 1944-ig meg is tartotta pozícióját, a revíziót követően községkerületi elnökké is választották. 1923 és 1930 között az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség elnöke, majd a romániai Zsidó Párt erdélyi tagozatának elnöke volt, 1931-ben mandátumot nyert a román parlamentbe a párt színeiben.⁸⁵ A német megszállást követően cionista társai felajánlották Fischernek a Romániába szökést, ezt elutasította. Részt vett a Síp utcai községkerületi értekezleten, amelyről a bevezetőben tetünk említést. Az SS által felállított kolozsvári zsidó

Fischer József.

Forrás: *Föld* című cionista lap

tanács elnöke lett, veje, Kasztner Rezsőn keresztül a híres-hírhedt Kasztner-vonat szervezésében is szerepet játszott.⁸⁶ Személyében kétségkívül a politikailag leginkább befolyásos, legerősebb cionista köztudósokkal rendelkező zsidótanács-elnökről, rádásul igen gazdag emberről van szó. Jelenlegi ismereteink szerint ő az egyetlen zsidótanács-elnök, aki bármifajta tábort funkciókat vállalt „deportálását” követően: a bergen-belsen-i tábor kivételezett részében a zsidó „bizottság” feje volt. 1945 őszén alijázott.

Kevés forrással rendelkezünk, melyekben Fischer saját szerepét taglalta volna. Mivel 1952-ben elhunyt, nem tanúskodhatott az ún. „Kasztner-perben”, saját szerepéről azonban bizonyos mértékig árulkodott a Kasztner-hagyatékban megmaradt levelezése. Kasztnernek 1945. november 9-én írt levelében utalt arra, milyen vádakot fogalmaztak meg vele szemben (is) a kolozsvári túlélők: „hogy [a] csoport siettetette a többiek deportálását”.⁸⁷ Ez azt feltételezné, hogy a kolozsvári zsidó tanács csak a Kasztner-vonat szervezésével volt elfoglalva, ez azonban nem teljesen igaz, hiszen a város zsidó tanácsa – akárcsak a budapesti vagy a nagyváradi – rendelkezett lakáshivatallal, állított zsidó rendőrséget, szükségkórházat, és szervezett oktatási prog-

ramokat. A csakis saját maguk mentésére koncentrááló, „maffiaszerűen” működő zsidótanácsok képét árnyalja, hogy Fischer saját anyját, két testvérét nem tudta megmenteni, s ez utolsó éveiben súlyos depresszióba taszította.

KOLOS ÁKOS (KASSA)

Kolos (Klein) Ákos 1888. február 9-én született Kassán, apja Klein Lipót, anyja Kleinmann E.⁸⁸ Az állami főreáliskolában érettségizett, később jogot tanult. Kassai ügyvédként vonult be 1916-ban, az orosz és olasz fronton harcolt, megsebesült, s végül Károly-csapatkereszttel szerelt le.⁸⁹ Ekkortájt házasodott, felesége Szepesi Erzsébet, 1922 és 1929 között három gyermekük született (Bálint, Judit, Ádám). 1930-ban bizonyosan a kassai izraelita elemi iskola iskolaszéki elnöke volt, erről a posztjáról 1933 tavaszán mondott le.⁹⁰ Ugyanekkor nyilvános nyilatkozatban fejtette ki véleményét, hogy „az őslakó zsidóság helye ma a magyarság táborában van, mivel a magyar érzés idegződött belé kezdetől fogva”.⁹¹ Egy 1932-es cikk szerint a Magyar Nemzeti Párt kassai alelnöki tisztjét is betöltötte.⁹² Érdemes jelezni, hogy ugyanekkor Jaross Andor volt ezen párt országos alelnöke. 1934-ben a felekezeti autonómiát is sértő csehszlovák iskolareform ellen szólt fel, ezért perbe fogták államellenes izgatás vádjával, ám az ügy végül felmentésével zárult.⁹³

Nem teljesen világos, mikortól lett Kolos hitközségi elnök, hiszen 1938 novemberében, Kassa visszatértekor még Hercz Ignác volt a neológ hitközségi elnök.⁹⁴ Bár a sajtó ezt követően nem számolt be hitközségi választásról, egyes helyeken 1942-ben Kolos már a XV. községkerület elnökeként szerepel, ám ez pontatlannak tűnik, ugyanis Hercz ezt a pozíciót hivatalosan 1943 júliusában adta át neki. 1943-ban Kolos már hitközségi elnökként szerepel a magyar-zsidó forrásokban.⁹⁵ 1943 júliusában a muszosok támogatására szólított fel, egy hónappal később beszédben megemlékezett az elhunyt Horthy István kormányzó-helyetteséről.⁹⁶

A német megszállást követően Kolos részt vett a Síp utcai községkerületi értekezleten. A kassai zsidó tanács tájékoztató nyomtatványt is adott ki, melyből két szám ismert. Ez nem egyedi a vidéki zsidó tanácsok között, ám ezenkívül csak egy vidéki zsidó tanács ismert, amely nyomtatványt adott ki (Munkács). Az első ismert (március 27-i) szám közli, hogy „magasabb helyről jött utasítás folytán” megalakult a zsidó tanács, egyéb tagjai mellett vezetőjeként Kolost azonosítja.⁹⁷ (Érdekfeszítő rész-

let, hogy a kassai zsidó tanács minden egyes tagja megtalálható a helyi Zsidó Szociális Segélyező Egyesület 1938-as névsorában).⁹⁸ A második szám (április 3.) rendre és nyugalomra intett mindenkit, s kérte, hogy a zsidó tanács tagjait ne magánlakásukon keressék fel az érdeklődők. „Tömegesen” jönnek a kérések a helyi zsidóktól, főleg utazási engedélyre – számolt be a lap.⁹⁹

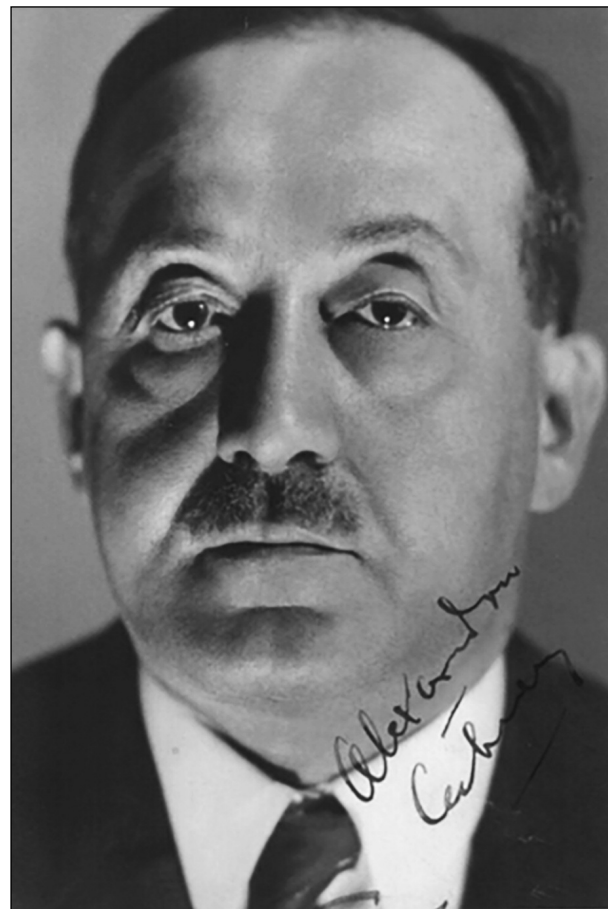
Kolos április 3-án Bakonyi Lászlónak, a Magyar Izraeliták Országos Irodája főtítkárának írt Rottenberg Egon internált rabbihallgató ügyében, közbenjárást kért szabadon bocsátásához.¹⁰⁰ Április 25-én helyettesét, a vele egyébként nagyon rossz kapcsolatot ápoló Görög Artúrt bízta meg a helyettes polgármesterrel való tárgyalással, mondván: „Elfoglaltságom nem engedi meg, hogy ma személyesen felkereshessem s ezért [...] kénytelen vagyok a fenti ügyekre vonatkozó megbeszéléseket megbízottam útján lefolytatni”.¹⁰¹ Április 26-án személyesen kérte a polgármestertől a lefoglalt zsidó pénzüsségeket, hogy azokból a téglagyári gyűjtőtábor zsidóságának élelmezését finanszírozhassa, „különösen a nincsteleneket”.¹⁰² Május 7-én zárolt zsidó vagyont képező lovakat és szekereket kért a tábor vízellátásának javításához.¹⁰³ Május 9-én a polgármesternek írt, kérte a tórák és imakönyvek gyűjtőtáborba szállítását.¹⁰⁴ Május 17-én, mikor már zajlanak a deportálások a városból, még telefonon tudott egyeztetni a központi zsidó tanáccsal.¹⁰⁵

Legközelebb május 28-áról rendelkezünk személyét és tevékenységét érintő forrással – ekkor Herédi Mihály kassai főorvosnak ír: „a kassai zsidóságnak ebben a tragikus órájában, midőn a kassai zsidótanács működése véget ért, úgy érzem, elmulaszthatatlan kötelességet teljesítek akkor, midőn hálás köszönetemet nyilvánítom azért az igaz és nemes emberbaráti és felebaráti, valamint szociális érzéstől áthatott magatartásért, mellyel Ön, Főorvos Úr, szerencsétlen hittestvéreim sorsát enyhíteni és szörnyű szenvedésekkel teli életüket elviselhetőbbé tenni igyekezett és a Kassai Zsidótanácsot erre irányuló működésében gyakran a kiállástól sem riadva vissza, támogatta.”¹⁰⁶ Egy a háború utáni magyar külügyi tájékoztató szerint ugyan deportálták,¹⁰⁷ a következő ismert forrásban július 20-án Budapestről ír a kassai polgármesteri hivatalnak, csatolja a belügytől kapott ideiglenes kivételezettségét, és megkéri a hivatalt, hogy lakását ne utalja ki senkinek, azt „méltóztassék [...] részemre fenntartani”.¹⁰⁸ 1947 tavaszán bizonyosan Budapesten élt a Wesselényi utca 9. szám alatt, ekkor igazoláshoz tanúskodik a kassai hitközség volt vezető tagja, Halmi Béla számára.¹⁰⁹ Nem ismert, hogy Kolos mikor és hol hunyt el.

LEITNER SÁNDOR (NAGYVÁRAD)

Leitner Sándor (Jozsef) 1889. november 5-én született Nagyváradon, apja Leitner Márton (Mordekháj), anyja Leitner Chaja. Édesapja gazdag textilgyáros volt, a családi cégre egy 1931-es cikk „az egyik legnagyobb romániai nagykereskedésként” utalt.¹¹⁰ Kereskedői tevékenysége mellett Leitner 1930 és 1933, illetve 1938 és 1941 között az ortodox gimnázium iskolaszéki elnöki tisztségét is betöltötte. Egy 1926-os cikk a nagyváradai ortodox hitközség agudista tagjaként utalt rá,¹¹¹ 1939-ben azonban a nagyváradai „újcionista” (mizrachi) szervezet vezetőségi tagjaként említi, Ullmann István ortodox hitközségi elnök oldalán.¹¹² Ullmann 1941-ben hunyt el munkaszolgálaton, az év decemberétől Leitner volt az ortodox hitközség elnöke.¹¹³

Leitner a holokausztról naplószerű emlékezést írt, nem teljesen egyértelmű azonban, hogy ezeket mikor vetette papírra. Hangvételeből az egykorúság, bizonyos megjegyzéseiből, reflexióiból több éves távlat olvasható ki. A német megszállást köve-

Leitner Sándor

tően – dacára annak, hogy ortodox volt – részt vett a Síp utcai községkerületi elnöki értekezleten. Érdekfeszítő megjegyzése, miszerint a gyűlésen szóba kerültek nemcsak a Gestapo atrocitásai, de a „krematóriumok”, a táborok és a tömeggyilkosságok is.¹¹⁴ Emlékirata szerint a polgármester kérésére állítottak fel lakáshivatalt, a zsidó tanács idejének jelentős részét a lakások német és magyar igényeknek megfelelő kiutalása és a különböző rokonok, családok összeköltöztetése kötötte le. Mint feljegyezte: saját szüleit is kilakoltatták.¹¹⁵

Bizonyos engedményeket el tudott érni, például száz liter tejet kapott a gettó gyermekei számára, de ez kevés volt, hiszen húszezer fő volt ekkor a gettó lakossága. A zsidó tanács állított népkonyhát, kórházat, volt felelőse a köztisztaságnak is, olyan volt, mint egy „kisebb város”. A tanács állított kultuszosztályt is, amelynek élére Vajda István neológ főrabbi került. Az ortodox vezetésű tanácsban ez ellentétet szült.¹¹⁶ Leitner nem titkolta emlékiratában, hogy kezdetben zsidótanács-elnökségére hivatkozva sikerrel vonta ki magát és idős szüleit a csendőrnnyomozók kínzásai alól. Később azonban, állítása szerint, szüleit és őt is megkínózták.¹¹⁷ Végül a budapesti zsidó tanács a Kasztner-akció keretében „jelezte” kivételezettségét, mely elméletben családjára is vonatkozott, végül azonban szüleit és testvérét deportálták.¹¹⁸ Leitner a Kasztner-vonaton távozott Svájcba feleségével és két gyermekével, utas-számuk a bergen-belseni táborban feljegyzett létszámlistán 966-969 volt. Családjával Svájcban telepedett, 1972-ben hunyt el Genfben, majd Jeruzsálemben temették el.

PAP RÓBERT (SZEGED)

Pap¹¹⁹ (Kohn) Róbert 1874. szeptember 11-én született a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Szelevényen.¹²⁰ Középiskolába Szegeden járt, Budapesten tanult jogot, majd ismét Szegeden nyitott ügyvédi irodát. 1906-ban a Társadalomtudományi Társaság szegedi elnöke lett, ugyanebben az évben Törökkanizsán a Függetlenségi és Negyvennyolcas párt (sikertelen) jelöltje volt.¹²¹ Harcolt az első világháborúban, ám szolgálati helye nem ismert.¹²²

1918-ban a szegedi Nemzeti Tanács elnöke volt, saját bevallása szerint később „együttműködött” a direktóriummal. Az ellenforradalmat követően az Antibolsevista Comité tagja lett, ezt viszont csak Károlyi Gyula miniszterelnök kérésére, mint a szegedi hitközség jogügyi elöljárója tette. A húszas években ellenzéki politikusok – például Rassay Károly – mellett korteskedett, 1926-ban nemzetgyűlési

pótképviselővé választják Szegeden. A szegedi törvényhatóságnak 1901-től fogva tagja volt, 1936 telén heves felszólalást tett a nyilasok elleni rendőri fellépést követelve.¹²³ 1938 júniusától szegedi neológ hitközségi elnök és községkerületi elnök is volt egyben, 1943-tól az Országos Iroda alelnöke lett, Alapi Béla oldalán.¹²⁴

A német megszállást követően német utasításra a helyi zsidó tanács elnöke lett. Akárcsak Leitner, részt vett a községkerületi elnöki gyűlésen. A szegedi közigazgatási iratok, illetve a szegedi zsidó hitközség archívumában megmaradt iratok szerint küzdött közösségének helyben maradásáért, igyekezett engedményeket elérni. Kiemelt figyelmet érdemel beadványa a szegedi főispánnak, melyben a szegedi zsidóság ellenforradalmi érdemeit, köztük saját érdemeit hangoztatta.¹²⁵ A deportálás előtt, június 21-én Budapestre szökött, állítása szerint testvére unszolására. Néhány héttel később csendőrnnyomozók letartóztatták és visszavitték Szegedre.¹²⁶ Augusztus 19-én kézhez kapta mentesítését. A felszabadulás Szegeden érte, szeptemberre ügyvédi kamarai tagságát is helyreállították.

A háború után ismét a szegedi hitközség elnökének választották, egyben a helyi Polgári Demokrata Párt elnöke olt, 1944 decemberétől pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője. 1946 tavaszán azonban a szegedi izraelita hitközség igazoló bizottsága nem igazolta: akárcsak a lentebb tárgyalt Schwartz Béla esetében, sajtóhírek szerint a holokauszt alatti szelekcióval vádolták, ügyét átadták a népügyészségnek. Ennek iratanyaga nem ismert, ám Pap hagyatékában megmaradt egy 1946. május

Pap Róbert és családja.

Forrás: Szegedi Zsidó Archívum, Pap Róbert hagyatéka, B. doboz. A Szegedi Zsidó Archívum engedélyével

18-i, önmentegető dokumentum, melyben demokratikus elköteleződését és antifasizmusát hangoztatta. A zsidó tanácsban játszott szerepére nem tér ki, és azt a benyomást kelti, hogy inkább ellenforradalmár tevékenységgel vádolták: „Ha nem eleget szenvedtem még, és 72 éves koromban további szenvedések várnak reám, amiért a zsidóságot [igyekeztem] a fehér terrorral szemben megvédeni, amely igyekezetem az ABC-be belépésem által nagy mértékben eredménnyel is járt, ha családom több zsidó tagjának deportálásban elvesztése nem meríti ki a sors csapásait, amelyek reám vannak mérve, úgy ne múljék el tőlem a keserű pohár”.¹²⁷ Hagyatékából egyértelmű, hogy a népügyészség vádemelés nélkül lezárta a nyomozást, ám a nyomozás részletei nem ismertek. Ismert továbbá DEGOB-jegyzőkönyve, melyben igen tömören számol be saját zsidótanács-elnöki szerepéről, ám a személyes narratíva fontos forrás: „Szaladgáltam mindenfelé, hogy engedjék őket szabadon, panaszt emeltem a hatóságoknál, de hiába, kényszerre hivatkoztak, hogy az német parancsra történt. Naponta vittek el valakit és minden este félve fekdütnünk le, mert soha nem tudtuk, hogy mire felébredünk, kire kerül a sor.”¹²⁸

A vizsgálatok során neve megjelent a sajtóban, 1946-tól teljesen visszavonult a közéletől, viszont a szegedi ügyvédi kamara és az izraelita hitközség tiszteletbeli elnöke maradt. Idejét ekkor szabadkőműves munkájának szentelte, rövid időre a szegedi páholy főmestere, míg 1947. augusztus 17-én el nem halálozott. (Érdekesség, hogy bátyja, Pap Géza 1928-tól 1933-ig a népjóléti minisztérium államtitkára, valószínűleg korán kikeresztelkedett, árja feleséggel rendelkező zsidó volt, aki 1944-ben Budapesten több közszereplőnél közbenjárt testvére érdekében. Géza a felszabadulás után az újjáépítési minisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője volt).

PRÓNAI ERNŐ (BÉKÉSCSABA)

Prónai Ernő neve ritkán kerül elő a napi sajtóban, minden jel szerint a kevésbé ismert hitközségi elnökök közé sorolható. Az eredeti családnév Neugeboren volt, de ő már Prónaiként 1885-ben született Budapesten.¹²⁹ A fővárosban tanult jogot, egy időben Békés vármegye főügyésze, ezenfelül a Békésmegyei Kereskedelmi Bank jogtanácsosa és a Békéscsabai Áruforgalmi Rt. igazgatósági tagja volt. 1919-ben elvette Guttman Mária, egy fia és egy lánya született. A harmincas években városi törvényhatósági tag, 1941 májusában már bizonyosan

Prónai Ernő

hitközségi elnök volt. Meer Samu nagyváradi XXI. községkerületi elnök betegeskedése miatt helyettes elnökként gyakran képviselte a községkerületet a Síp utcában. 1944 március elején a békéscsabai hitközség közgyűlésén a munkaszolgálatosok megsegítése és a zsidó kultúra ápolása mellett emelt szót.¹³⁰ A családnak igen jól ment, tíz szobás (!) lakást birtokoltak Békéscsaba központjában.

Prónai a német megszállást követően, március 29-én levelet írt Polgár Györgynek, a MIPI korábbi fejének, a központi zsidó tanács szociális osztálya vezetőjének, kifejtve, hogy „kívánatosnak tartanám, ha a Központi Tanács belső választmányába a vidék részéről be lennék választva”, illetve német utazási

Prónai Ernő háza Békéscsabán

engedélyt is kért magának. A legkevésbé sem titkolta, hogy ennek lánya letartóztatásához is köze van, ám azt is tisztázta, hogy a feladat elől nem menekülne el akkor sem, ha lánya előkerülne.¹³¹ Április 4-én Meer Samu nagyváradi községkerületi elnöknek írt, elpanaszolva, hogy március 20-án 22 éves lányuk, Prónai Anna szüleinek meghívására Békéscsabára akart utazni, ám a rendőrség letartóztatta, és azóta sem engedte el.¹³² Egy levélpiszkozatban hitközségének több letartóztatott tagjáért – lányát itt nem nevesíti – készült Meerhez fordulni, idézve a németek ígéreteit, miszerint a magyar zsidóságnak nem esik bántódása.¹³³ A levelet bizonyára elküldte, ugyanis Stern Samu április 11-én írt neki választ, miszerint lánya érdekében mindent megtesz.¹³⁴ A budapesti zsidó tanács naplója szerint továbbá jelezte a bajai letartóztatásokat is.¹³⁵

Első ránézésre kérdésesnek tűnhetne, hogy valóban Prónai volt-e a békéscsabai zsidó tanács feje, ugyanis egy túlélő DEGOB-jegyzőkönyve más nevet ad meg.¹³⁶ Ebben segít eligazodni Szabó Ödön békéscsabai neológ rabbi emlékirata: ő explicit módon „egy ultraasszimiláns jogászt” emleget a hitközség élén, aki utána egy darabig „a zsidó tanácsot” is vezette.¹³⁷ Ismert továbbá, hogy Prónai április 16-án a központi zsidó tanácsra való hivatkozással szedeti be az előző évi adóhátralékokat.¹³⁸ Prónai és felesége Auschwitzban haltak meg, lányuk viszont hazatért a haláltáborból.¹³⁹

SCHWARTZ BÉLA (KISÚJSZÁLLÁS)

Schwartz Béla 1891. március 21-én született a hevesi Dormádon.¹⁴⁰ Négyosztályos reál gimnáziumot végzett, harcolt az első világháborúban a román harctéren, törzsőrmesteri fokozatban szerelt le. Ezt követően megnősült, feleségével és négy gyermekével egyholdas birtokán élt a Kisújszállás melletti Karaháton. Egyes források szerint hitközségi elöljáró volt, de nem világos, hogy milyen irányzathoz tartozott.¹⁴¹ Személye nemcsak azért különleges, mert egy kisebb település zsidó tanácsának társelnöke volt, hanem mert ő az egyetlen ismert vidéki zsidótanács-elnök, akit népbíróság elé állítottak. Mint a szolnoki népbíróságon felidézte, 1944-ben a kisújszállási magyar hatóságok a „zsidóknak [...] vezetését” rá és Strasser Sándorra¹⁴² bízta. Mint Schwartz is felfogta, ez „eleve hálátlannak ígérkező megbízatás volt”, amit nem akart vállalni, de szerinte internálással fenyegették. Schwartz azt állította, hogy társelnöke passzív maradt, így ő tárgyalta a hatóságokkal, ő tartott rendet – s mint elismerte, ez nem váltott ki túl nagy lelkesedést iránta. „Mind-

ezen ellenére is azon igyekeztem, hogy sorstársaimnak minlehető [sic!] könnyítést megszerezsek”. Mint tisztázta, hatáskörét „szűknek” látta, és „ezen a határokon belül is minden tekintetben a kapott parancsokhoz kellett alkalmazkodnom, amelyek teljesítéséért – ezt számtalanszor kihangsúlyozták – az életemmel feleltem”.¹⁴³

Schwartzot azért állították népbíróság elé, mert – valószínűleg tudtán kívül – részt vett a Kasztner-csoport vidéki mentéseinek szelekciós tevékenységében. Mint vallotta, a szolnoki gyűjtőtáborban megkereste őt a szolnoki zsidó tanács volt feje, Mandel Sándor neológ hitközségi elnök, és átadta a németek utasítását, miszerint a kisújszállási zsidókat válogassa külön. Ő maga Strasshofba, egy lényegesen kevésbé borzalmas ausztriai táborba került így, és nem Auschwitzba.

„Azt az utasítást is kaptuk, hogy a szétválasztás során az egyik csoportba elsősorban a hitközség alkalmazottai, ezt követően a hitközség vezetőségének tagjai, utánuk a vallásos életűek, tehát a hitélet terén kimagasló személyek, végül a fennmaradó helyekre a hadirokkantak, a múlt háborúbeli hadiérdemesek és a munkaszolgálatosok hozzátartozói nyerjenek beosztást. További szempont lehetett, hogy az első csoportba lehetőleg munkaképesek osztagosok legyenek, és családok szét nem választhatók. Ez utasítás vétele után minthogy egyrészt nem akartunk Strasser Sándorral egyedül dönteni, egy ötös bizottságot létesítettünk és ez a bizottság, amelynek én is tagja voltam, együttesen döntött a kapott utasítás alapján a beosztás felől”.¹⁴⁴ Állításában a felelősség megosztása és a tisztességes szelekciós elvek képeztek a védekezés lényegét. Azt is világozza, hogy „akkor [még] Auschwitzról és a gázkamrákról nem hallottunk”.

Schwartzot első fokon két év börtönre és 3000 forint büntetésre – ekkoriban igen tetemes összeg! – ítélték háborús bűnösnek, majd a Népbíróságok Országos Tanácsa felmentette, mert nem volt bizonyítható az intenció, hogy ti. direkt helyezte a nem-kivételezetteket az Auschwitzba tartó csoportba.¹⁴⁵ További sorsa nem ismert. Megjegyzendő, hogy Schwartzot magát megkínózták a cukorgyárban, továbbá öt testvérét, két lányát elvesztette a holokausztban, illetve idősebb lánya a deportálás alatt el is vetélt.

SZEGŐ MIKLÓS (SZÉKESFEHÉRVÁR)

Szegő (Schützer) Miklós (Menachem) 1884-ben (más források szerint 1887-ben, de az előbbi valószínűbb) született Mórton, apja Schützer Jakab,

Szegő Miklós és felesége, Bernstein Róza
Forrás: Szegő családi hagyaték,
a Szegő család szívésségéből

anyja Grünfeld Róza.¹⁴⁶ Budapesten szerzett jogi diplomát, 1910-ben nyitott irodát Székesfehérváron, 1937-ig gyakorló ügyvéd volt, tagja a kamara választmányának. Ezenfelül városi törvényhatósági tag is lett, illetve tagja a Székesfehérvári és Fejér Megyei Takarékpénztár választmányának, a kereskedelmi csarnok választmányának, és részt vett az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság életében is. Szegő Székesfehérvár neológ hitközségének alelnöke volt 1929-től, 1938-tól a XI. izraelita községkerület, 1939-től a hitközség elnöki tisztét is betöltötte. 1933-ban községkerületének hitéleti lefedettsége mellett emelt szót *Rabbit a hitközségekbe!* című cikkében.¹⁴⁷ Testvére, Béla gazdag szappangyáros lett.

1939-ben 2400 pengőre (!) ítélték, mert a megengedettnél nagyobb arányban foglalkoztatott zsidókat birtokain. Az ítéletről beszámoló cikk szerint ekkor 12 ezer holdas gazdaságot birtokolt Fejér és Veszprém megyékben.¹⁴⁸ 1942-ben gazdaságát Székesfehérvár legnagyobb tejbeszállítójaként említik.¹⁴⁹ Szegő lelkes cionista is volt, feleségét, Bernstein Rózát a sajtó a helyi cionista nőmozgalom oszlopos tagjaként emlegette. Ennek kapcsán ismert a következő történet: gróf Festetics Sándor nyilas képviselő Enying-közei birtokát, melyet Szegő bérelt, 1934-ben cionista átképzőtábor (*baksara*) létrehozására használta.¹⁵⁰ 1935-ben a napisajtó azon gúnyolódott, hogy állítólag Szegő lett volna Festetics Sándor ügyvédje.¹⁵¹ Azt nem tudjuk, hogy ez

igaz-e, ám tény, hogy a szintúgy szélsőjobboldali gróf Festetics Domonkos jogi képviselője egy időben valóban Szegő volt.¹⁵² A korszakban is különösnek számító kapcsolatuk még parlamenti közbekiabálás tárgyát is képezte, Mojzes János kisgazda politikus Szegő nevét emlegetve élcelődött Festetics Domonkoson.¹⁵³

A német megszállást követően állítólag úgy vélekedett, hogy „zsidó tanácsot vezetni egyet jelent a halállal. Ha engedelmessz a németeknek, talán életben maradsz, de a zsidókat megölik a háború végére. Ha viszont követed zsidó önérzetedet, a náciok fognak megölni téged. Ha már ez elé a választás elé kell állnom, akkor inkább öljenek meg a németek, és meghalok tisztességes emberként és tisztességes zsidóként, semmint árulóként”.¹⁵⁴ A családi legendárium szerint Szegő nem fogadta el, mikor a székesfehérvári zsidó tanács elnökének akarták megtenni, ám ennél a történet összetettebb – pontosabb adatokat tudunk meg a központi zsidó tanács iktatókönyvéből. Április 12-én a székesfehérvári rendőrséggel leveleztek Fehér és Veszprém vármegyék zsidó tanácsa elnökének, Szegőnek korábbi őrizetbe vétele tárgyában.¹⁵⁵ Május 7-én a székesfehérvári központú fejei és veszprémi zsidóvezető – ekkor nyilván Szegő helyettese – arról írt, hogy Szegő továbbra is őrizetben van.¹⁵⁶ Végül május 12-én jelentette újra „Székesfehérvár, Fejér és Veszprém vármegyék zsidó vezetője”, Szegő, hogy teendőit újból átvette.¹⁵⁷ (A két vármegye együttes említése nem meglepő, ugyanis a XI. községkerület ezek területét fedte le).

Ezen minőségében láthatóan Szegő feladata lett a két vármegyében lévő különböző hitközségek felosztásáról való tájékoztatások kiküldése és a zsidó tanácsok megszervezése. Lusztig Adolf sárkeresztúri zsidótanács-elnök április 11-én tájékoztatta a központi zsidó tanácsot, hogy „Szegő Miklós, Fejérvármegye Judenältester[e] felhívása folytán tisztelettel közlöm, hogy Sárkeresztúr község hitközségi elnöke a felosztás előtt én voltam, ugyancsak én vagyok a jelenlegi Judenältester is”.¹⁵⁸ Ebből ugyan csak az derül ki, hogy Szegő felhívta Lusztigot, jelentse be zsidótanács-elnöki mivoltát a központi zsidó tanácsnak, ám az alapi zsidó tanács elnöke, Weisz Simon már konkrétan fogalmazott ugyanekkor datált levelében: „Eddig [ortodox] hitközségi elnök voltam, a fejérmegyei Judenältester pedig kinevezett Judenältesterré”.¹⁵⁹

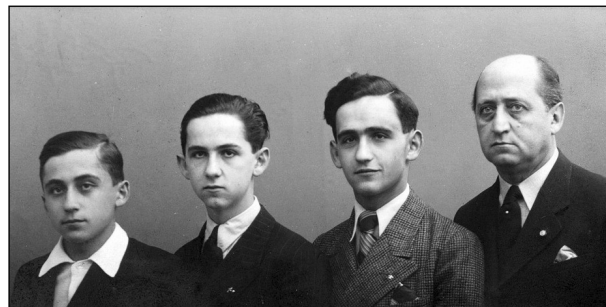
Szegőt és családját június 14-én emelték ki a székesfehérvári gyűjtőtáborból, és vitték Budapestre a Kasztner-akció keretében. A kiemelés történetének két tanúja is van, a székesfehérvári cionista fiatal, Deutsch János és Szegő felesége. Deutsch úgy

emlékezett vissza, hogy „az utolsó pillanatban jött egy távirat, hogy 26 ember Budapestre megy, és nem fogják őket deportálni. [...] A cionisták [...] valamifajta üzletet csináltak a németekkel, hogy Palesztinába vigyenek”.¹⁶⁰ Szegő felesége a „Kasztner Rezső és társai” ellen indított, végül tárgyaláshoz nem vezető nyomozás keretében vallott, elsősorban arról, hogy férjével nem tudtak Auschwitzról, és hogy nem vettek részt a megmentett zsidók szelektálásában. Ő csak egy tucat kiemelt fehérvári zsidóról beszélt.¹⁶¹ Szegő ezt követően a Vadász utcai Üvegházban élt, mígnem október 15-e után a harmadik zsidó tanács tagjává avanszált. A zsidó tanács aktív tagja volt, főleg élelmezési, orvosi, tisztasági ügyekkel foglalkozott.¹⁶² Munkácsi Ernő szerint január 4-én, a család információi szerint január 6-án gyilkolták meg a nyilasok.¹⁶³

VÁLYI MANÓ (SZOMBATHELY)

Vályi (Weiner) Manó 1891. szeptember 23-án született Szombathelyen.¹⁶⁴ A szombathelyi zsidó iskolában kezdte tanulmányait, polgári iskolába járt, majd a kereskedelmi iskolában érettségizett, végül a kassai kereskedelmi főiskolán tanult tovább. Az első világháború kitörésekor szakaszparancsnok százados volt a szerbiai fronton, ahol helytállásáért Arany Vitézségi Érmét kapott. A háború végén olasz hadifogságba került. 1919. március 9-én házasodott Pollák Rózsával, fanagykereskedést nyitott, a válság után a téglaiiparban helyezkedett el tisztviselőként. A Frontharcos Szövetség alapító tagja, elnökségi tagja a Revíziós Ligának, egyben hitközségi előjárósági tag volt.

Két idősebb fiát (Gábor és Péter) a negyvenes évek elején munkaszolgálat teljesítésére kényszerítették. A családi legendárium szerint a német megszállást követően a hitközség választotta a zsidó tanács elnökének Vályit. Ez ugyan nem teljesen kizárt, ám Vályi felszabadulás után adott, pontosabban – Fodor Henrik könyvtáros által feljegyzett emlékezései szerint – „a németek bejötté [után] [...] egy napon Szőlősi-Weinberger Gyula jött s közölte vele, hogy itt vannak Győrből a zsidó tanács emberei, elnök Biringer János mondta, hogy névsort kell készíteni, tanácsot kell itt is választani, Vályi lett az elnök”.¹⁶⁵ Állítólag csak egy hétig volt a zsidó tanács elnöke, mivel a hatályos törvények értelmében kivételezettként nem kellett sárga csillagot viselnie, és ezzel kiváltotta a helyi SS haragját, leváltatták. Az új zsidótanács-elnök Wesel Imre községkerületi elnök lett, ám Vályi még kénytelen volt érintkezni a németekkel, mikor a hitközségtől

Vályi Sándor, Vályi Gábor, Vályi Péter, Vályi Manó
Forrás: Vályi családi hagyaték,
a Vályi család szívességéből

sarcolt 50 ezer pengőt elvitte Arndt német tiszt szállására. Emlékezők szerint Vályi bejárt a gettóba, élelmiszert, leveleket vitt be.¹⁶⁶ A fentieket alátámasztja Hacker Iván szombathelyi zsidótanács-tag emlékezése is.¹⁶⁷ Vályi közbenjárt később a külön deportált Wesel családjáért, akik a Kasztner-akció keretében kerültek Budapestre.¹⁶⁸ (Wesel utódja a tanács élén Zalán Ferenc lett – lásd a fenti táblázatot!)

Míg két idősebb fia a munkaszolgálaton szenvedett, legkisebb fia, Sándor szüleivel maradt. Október 22-én a nyilasok letartóztatták azzal a koholt és nevenséges váddal, hogy elemlámpával jelzett az amerikai repülőgépeknek. December 31-én ismét letartóztatták Sándor fiával, kivételezetségi irataikat széttepték, megverték őket. 1945 elején Sopronba vitték családjával, itt érte őket a felszabadulás.

A felszabadítást követően a Vas megyei tanács ipari osztályán dolgozott, illetve rövid ideig hitközségi elnökké is választották.¹⁶⁹ Talán nem érdektelen részlet, hogy a Vas Megyei Labdarúgó Szövetség tagja volt 1963-ban.¹⁷⁰ A Nemzeti Segély szervezet fasiszták által elhurcoltakat segítő bizottságának tagja lett, ahol azonban – a tényeknek megfelelően – a deportáltakat nem ő, hanem Hacker képviselte.¹⁷¹ (Hacker egy időben a bécsi hitközség elnöke és helyi szabadkőműves vezető lett.)¹⁷² 1975. április 25-én hunyt el.¹⁷³ Érdekesség, hogy fia, Vályi Péter később pénzügyminiszter és a Minisztertanács elnökhelyettese volt, míg 1973 szeptemberében tragikus üzemi baleset áldozatává nem vált.

VETŐ GYÖRGY (KECEL)

Kecel (korábban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, ma Bács-Kiskun megye) cirka kilencezer fős település volt a Horthy-korszakban, így különösen lé-

Vető György

**Forrás: Vető családi hagyaték,
a Vető család szívességéből**

nyeges bemutatni a fenti vidéki nagyvárosok mellett egy kisebb település zsidó tanácsának vezetőjét is. Vető (Weisz) György (Avraham) 1898. május 25-én született Kecelen, a család 1902-ben magyarosított.¹⁷⁴ Apja Vető Szilárd (Jisrael), anyja Hesser Fanny. Budapesten végzett kereskedelmi iskolát, vas- és vegyeskereskedő volt keceli boltjában. Harcolt az első világháborúban, sírfelirata szerint „vit. érdemrendekkel kitüntetett ifjú katona”. Bár nem volt vallásos ember, a zsidó ünnepeket megtartotta. A helyi ortodox hitközségben megbecsült emberként tekintettek rá, egy időben – nem teljesen világos, hogy mikor – a hitközség jegyzője volt.¹⁷⁵ A holokauszt után szimpatizált a cionizmussal, támogatta a cionista Keren Kajemet Lejiszraelt is, ám nem ismert, hogy a háború előtt is hasonló nézeteket vallott volna. 1941 nyarán internálták, vagyonát elkobozták, családját kiutasították Kecelről. 1942 tavaszán kiengedték a toloncházból, családjával visszaköltözik, ám rendőri felügyelet alatt maradt.

A német megszállást követően Vetőt fia emlékezése szerint berendelték a község házára, ahol a község főjegyzője utasította a helyi zsidóság névsorának összeírására, illetve létre kellett hoznia a zsidó tanácsot (ennek még egy másik tagja volt, akinek neve nem ismert). Vetőnek semmilyen mozgás-

tere nem volt zsidótanács-elnökként, átadta a hivatalos utasításokat a zsidóknak, egészen a keceli gettóba való bezárásukig. Egyike kevés sikerüknek, hogy a gettóba (a zsinagóga mellett két ház, elkerítve) be tudtak vinni egy kecskét, hogy a gyerekek tejet kaphassanak. Ő és társa fegyveres kísérettel kijárhattak ételt és gyógyszert beszerezni, ennél többet azonban nem tehettek. Vetőt a szegedi gyűjtőtáborból Ausztriába deportálták, ahol fiával túlélte a holokausztot, ám édesanyját 74 évesen Mauthausenből Gunskirchen felé egy halálmenetben lelőtték.¹⁷⁶ Hazatérve megpróbálta visszaszerezni az elrabolt zsidó vagyont, de nem sok sikerrel. 1949-ben üzletét államosították, mint később mondogatta: „Engem a mindenkori hivatalos magyar állam háromszor rabolt ki. Kétszer Horthy Miklós, és egyszer Rákosi Mátyás”. 1965-ben megírta a keceli zsidóság történetét, ebben azonban nem tett említést a zsidó tanácsról, vagy abban játszott szerepéről. Vető 1977. június 9-én halt meg a kiskunhalasi kórházban.

JEGYZETEK

- 1 KOVÁCS Tamás, *A zsidó tanácsok Magyarországon 1944-ben*, Rubicon, 2013/4., [74–79.] 78–79.
- 2 *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, szerk. Randolph L. BRAHAM, Budapest, Park, 2007, I–II.
- 3 *Magyarországi Zsidó Hitközségek, 1944 április: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*, szerk. SCHWEITZER József, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994.
- 4 https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_komarom_ortodox/?pg=5&layout=s, 6. (A tanulmányban található összes hivatkozás letöltési ideje: 2020. november 22.)
- 5 https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_ortodox/?pg=5&layout=s, 6.
- 6 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL SML), XXV.2.67.1945. O. n.
- 7 https://archive.org/details/bib265325_001_001, 10.
- 8 Szabó Ödön hagyatéka, héber nyelvű emlékezés (az eredeti iratok másolatai a szerző tulajdonában).
- 9 A szakirodalomban Weisz „hitközségi elnökként” szerepel, de az ortodox hitközség elnöke nem Weisz volt, a neológ hitközség elnökének személye pedig nem ismert.
- 10 https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=25&layout=s, 26.
- 11 Yad Vashem Archives (a továbbiakban YVA), O.84/52.
- 12 https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_ortodox/?pg=14&layout=s, 15.
- 13 https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_sopron_ortodox/?pg=63&layout=s, 64.
- 14 https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=0&layout=s, 411.
- 15 Valószínűleg azonos a status quo hitközség rabbijával, egyes feldolgozások szerint viszont a rabbi még a német

- megszállás előtt alijázott. Lásd: Hajdú-Bihari Napló, 1998. május 12., 4.
- ¹⁶ https://mandadb.hu/tetel/463184/Nyilatkozat_egy_segitsenyujtasrol_eredetiről_digitalizált_forrás:_Holo_kauszt_Dokumentációs_Központ_és_Emlékhely_gyűjtemény/adattár/embermentők_dosszié/S.F
- ¹⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=43&layout=s,44.
- ¹⁸ A szakirodalomban ifj. Weisz, a központi zsidó tanács iktatókönyve szerint azonban Wetzler József, aki korábban az ortodox hitközség vezetője, kereskedő volt. Lásd: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=186&layout=s,187. Lehet azonos személyről szó, de lehet két eltérő személy is két különböző időpontban.
- ¹⁹ Múlt és Jövő, 1934. november, 318.; Ua., 1932. november, 315.
- ²⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=69&layout=s,70.
- ²¹ DEGOB 938.
- ²² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,437.
- ²³ K. CSEH Edit, *A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból*, Gyula, 2002 (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 21), 419.
- ²⁴ A helyi ortodox hitközség elnöke is a zsidó tanács tagja volt.
- ²⁵ Pál László szerint nejével öngyilkos lett: Új Élet, 1969. július 1.
- ²⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_gyor_ortodox/?pg=33&layout=s,34.
- ²⁷ KERESKÉNYINÉ CSEH Edit, *A gyulai zsidóság és a vérszörnyűség: Dokumentumok*. Gyula, 1994 (Gyulai Füzetek, 6), 13.
- ²⁸ HOLLÓ Iván, *Ne sírj, apa!* Budapest, szerzői, 2013.
- ²⁹ A szakirodalom szerint a huszti zsidó tanács alá rendelve.
- ³⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,414.
- ³¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=81&layout=s,82.
- ³² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=0&layout=s,484.
- ³³ Múlt és Jövő, 1941. május, 80.
- ³⁴ Rövid életrajzát lásd: MOLNÁR András, „Géza, azt hiszem, beléptünk a történelembe!” *Kemendy Géza sármelléki tanító levele és visszaemlékezése az 1940. évi erdélyi bevonulásról*, Hadtörténelmi Közlemények, 2012/3., 875, 36-os lábjegyzet.
- ³⁵ Később a neológ hitközség elnöke: Új Élet, 1967. május 1., 4.
- ³⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_adattar_Zsido_Adattar/?pg=348&layout=s&query=kolta,349.
- ³⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,186.
- ³⁸ Egy DEGOB-jegyzőkönyv (3314.) szerint Fränkel bicskei rabbi volt a tanács elnöke, de ez valószínűleg tévedés, vagy későbbi időszakra vonatkozó adat.
- ³⁹ DEGOB, 79.
- ⁴⁰ Új Élet, 1962. december 1., 6.
- ⁴¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,464. Bár a szakirodalomban elterjedt (lásd: MOLNÁR Judit, *Csend-őrök, hivatalnokok, zsidók: Válogatott tanulmányok a magyar bolokauzt történetéből*, Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei, 1. [2000], 92.), hogy nem állítottak Makón zsidó tanácsot, ám ez ennek a dokumentumnak tükrében téves következtetés.
- ⁴² Egyes források szerint Salzman Sándor gabonakereskedő a tanács elnöke, de ez lehet későbbi adat. Lásd: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), VII.5.e.1949.21645. Szatmári Imre pere, 28.
- ⁴³ DEGOB, 351.
- ⁴⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,402.
- ⁴⁵ Az ortodox hitközség elnöke is tagja volt a tanácsnak.
- ⁴⁶ NÉMETH László, PAKSY Zoltán, *Együttélés és kirekesztés: Zsidók Zala megye társadalmában, 1919–1945*, Zalaegerszeg, 2004 (Zalai Gyűjtemény, 58.), 431.
- ⁴⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,309.
- ⁴⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,277.
- ⁴⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,481.
- ⁵⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,361.
- ⁵¹ DEGOB, 665.
- ⁵² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,374.
- ⁵³ DEGOB, 3548.
- ⁵⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatozammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1385&layout=s,1386.
- ⁵⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_ortodox/?pg=24&layout=s,25.
- ⁵⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=103&layout=s,104.
- ⁵⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Vegyes/?pg=203&layout=s,204.
- ⁵⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=116&layout=s,117.
- ⁵⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s,343.
- ⁶⁰ A neológ hitközség elnöke Neuhauser Imre (máshol tévesen Károly) egyes helyeken a zsidó tanács elnökeként szerepel, ez talán Szegő letartóztatása alatt lehetett igaz.
- ⁶¹ Letartóztatása ügyében május 8-án iktatta a központi hitközség Friedländer Jakab (?) levelét. Lásd: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=0&layout=s,337.
- ⁶² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Vegyes/?pg=57&layout=s,58.
- ⁶³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=0&layout=s,271.
- ⁶⁴ Rokonai szerepelnek egy híres auschwitz-i fotón: FENYVES Katalin, KÖBÁNYAI János, *Az Auschwitz-album, ha magyar*, Múlt és Jövő, 2004/3., 25.
- ⁶⁵ Magyarság, 1942. március 12., 7.
- ⁶⁶ A neológ hitközség elnöke is a tanács tagja volt.
- ⁶⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_pozsony_ortodox/?pg=14&layout=s,15.

- ⁶⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_veszprem_ortodox/?pg=43&layout=s, 44.
- ⁶⁹ Egy forrás szerint a két veszprémi gettó külön tanáccsal rendelkezett: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrat_1944_D_8_1_Vegyes/?pg=178&layout=s, 179.
- ⁷⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrat_1944_B_330/?pg=0&layout=s, 411.
- ⁷¹ BFL, XXV.1.b.1947.937. Pethő János igazolási ügye, 3–4.
- ⁷² Ezekhez lásd: Magyar Hírlap, 1931. július 9., 3, 10.; Somogyvármegye, 1915. május 13., 6.; Új Somogy, 1941. szeptember 20., 3. Érdemes jelezni, hogy Mittelman ugyanekkor a város leggazdagabb embere volt.
- ⁷³ Pesti Hírlap, 1930. augusztus 29., 22.; augusztus 31., 12.
- ⁷⁴ Hatikva, 1966. január 1.
- ⁷⁵ Ehhez lásd Antl Vallomását: MNL SML, XXV.2. Nü. 1945/36. O. n.
- ⁷⁶ MNL SML, XXXII. 25. Andrassy-gyűjtemény. A. 31. doboz.
- ⁷⁷ MNL SML, XXXII. 25. Andrassy-gyűjtemény. D. 56. doboz.
- ⁷⁸ CIA, Special Collection, MAGYAR, HARCOSOK, BAJTARSI, KOZOSSEGE VOL. 2. 0025. 1951. Document Number: 519697e4993294098d50b956. Lásd: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/519697e4993294098d50b956> (Az iratok értelmezésében köszönöm Somogyvári Lajos segítségét).
- ⁷⁹ Magyar Nemzet, 1947. július 8., 1.; A Reggel, 1948. augusztus 2., 4.; *Nemzetgyűlési napló*, 1945, II. köt. 759–760. YVA, O.84/598.
- ⁸⁰ Hatikva, 1965. december 1., 9.
- ⁸¹ Hatikva, 1953. február 27., 1.
- ⁸² Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye, Sch. 002/10.
- ⁸³ YVA, P.54/48.
- ⁸⁴ GIDÓ Attila, *Úton: Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*, Csíkszereda, Pro-Print, 2009, 501.
- ⁸⁵ Az összeállítók névsoráról és nézeteiről lásd: LÖWY Dániel, *A Kálváriától a tragédiáig: Kolozsvár zsidó lakosságának története*, Kolozsvár, Koinónia, 2005, 206–208.; GIDÓ, I. m., 98.
- ⁸⁶ Kasztner-hagyatékrész (az eredeti iratok másolatai a szerző tulajdonában).
- ⁸⁷ Alapvető életrajzi adataiért lásd ideiglenes kivételezett-ségi igazolványát: Archiv Mesta Košice (továbbiakban: AMK), Polgármesteri iratok, 190. dob. 31564/1944. i. sz.; <http://www.hebraisztika.hu/attachments/00000453.pdf>, 6. A fiatal Kolosról egy rossz minőségű fotó található a *A magyar hadviselt zsidók aranyalbumában*, lásd a következő jegyzet.
- ⁸⁸ *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére*, szerk. HEGEDŰS Márton, Budapest, 1940, 378.
- ⁸⁹ Múlt és Jövő, 1930. július–augusztus, 282.; Prágai Magyar Hírlap, 1933. március 26., 10.
- ⁹⁰ Ruzsinszkói-Kárpáti Magyar Hírlap, 1930. november 30., 2.
- ⁹¹ Prágai Magyar Hírlap, 1932. április 5., 3.
- ⁹² Prágai Magyar Hírlap, 1934. május 26., 5.
- ⁹³ Egyenlőség, 1938. november 10., 4.
- ⁹⁴ *Országos Izr. Tanítóképző-intézet értesítője*, Budapest, 1942, 12.; Magyar Zsidók Lapja, 1943. július 22., 4. és július 15., 7.
- ⁹⁵ Magyar Zsidók Lapja, 1943. augusztus 26., 6.
- ⁹⁶ A Kassai Zsidó Tanács Közleményei, 1944. március 27., 1.
- ⁹⁷ <http://www.hebraisztika.hu/attachments/00000453.pdf>, 6. Feltételezve, hogy a zsidótanács-tagként a szakirodalomban emlegetett Ung Jenő valójában Ungár Jenő.
- ⁹⁸ A Kassai Zsidó Tanács Közleményei, 1944. április 3., 1.
- ⁹⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=998&layout=s, 999.
- ¹⁰⁰ AMK, 177. d. I. n.
- ¹⁰¹ AMK, 177. d. 16896/1944. i. sz.
- ¹⁰² AMK, 177. d. 353/1944.
- ¹⁰³ AMK, 177. d. 324/1944.
- ¹⁰⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrat_1944_A_5_1/?pg=75&layout=s, 76.
- ¹⁰⁵ Közli: HERNÁDI László Mihály, *Szűz és fonákja* (2. rész), Hetedhétár, 2014. január 31. Lásd online: <http://hetedhethatar.hu/hethatar/?p=27200>
- ¹⁰⁶ Idézi: VÍGH Károly, *Adalékok a zsidókkal szembeni szlovák politikához a második világháború alatt és után*, Valóság, 1997/5., 46.
- ¹⁰⁷ AMK, Polgármesteri iratok. 190. dob. 31564/1944.
- ¹⁰⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1947_3000-3753/?pg=570&layout=s, 571.
- ¹⁰⁹ Brassói Lapok, 1931. január 25., 13.
- ¹¹⁰ Új Kelet, 1926. december 14., 2.
- ¹¹¹ Brassói Lapok, 1939. augusztus 10., 6.
- ¹¹² Magyar Zsidók Lapja, 1943. november 25., 10.; *A nagyváradi ort. izr. hitközség gimnáziumának és elemi népiskolájának évkönyve az 1941/42. iskolai évről*, Nagyvárad, 1943, 21.
- ¹¹³ *A tegnap városa: A nagyváradi zsidóság emlékkönyve*, szerk. SCHÖN Dezső et al., Tel-Aviv, Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, 1981, 264.
- ¹¹⁴ *Uo.*, 270–271.
- ¹¹⁵ *Uo.*, 279–280.
- ¹¹⁶ *Uo.*, 292–296, 301.
- ¹¹⁷ *Uo.*, 312–314.
- ¹¹⁸ Néhol Papp, ám önéletrajzában következetesen Pap. Itt érdemes utalni rá, hogy például az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachjában nem csak neve, de születési helye is tévesen szerepel.
- ¹¹⁹ Életrajzi adataihoz lásd önéletrajzát: Szegedi Zsidó Archívum (továbbiakban: SzZsA), II.6.b. Pap Róbert iratai. C. doboz. A régi szegedi család valószínűleg csak ideiglenesen tartózkodott a településen.
- ¹²⁰ Pesti Hírlap, 1906. április. 30., 6.
- ¹²¹ *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma... i. m.*, 356.
- ¹²² Pesti Hírlap, 1936. december 31., 8.
- ¹²³ Egyenlőség, 1938. június 2., 5.; *Ua.*, 1943. március 18., 3.
- ¹²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára, IV.1407.c. Szegedi főispáni iratok. 847/1944. 1944. május 12.
- ¹²⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1944. július 23., 4.
- ¹²⁶ SzZsA, II.6.b. Pap Róbert iratai. C. doboz.
- ¹²⁷ DEGOB, 3560.
- ¹²⁸ Életrajzi adataihoz lásd: https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktato

- konyv_nelkul_1944/?pg=1159&layout=s, 1160.; Nagy Magyar Compass 53/2. (1929), 385.; Békésmegyei Közlöny, 1936. január 17., 1.; Magyar Zsidók Lapja, 1941. május 29., 6.; https://library.hungaricana.hu/en/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_es_iktatokonyvben_83250-83500/?query=%22pr%C3%B3nai%20ern%C5%91%22&pg=87&layout=s 88.; BALOGH István, *Békés békétlenség: A Békés megyei zsidók története*, Tótkomlós, szerzői, 2007, 300. Ugyanitt fotó látható Prónairól, melynek újraközlésére nem kaptam engedélyt.
- ¹³⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_bekes_kongresszus/?pg=28&layout=s 17.
- ¹³¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=982&layout=s 983.
- ¹³² https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1062&layout=s 1063.
- ¹³³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1066&layout=s 1067.
- ¹³⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1070&layout=s 1071.
- ¹³⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s, 149.
- ¹³⁶ DEGOB, 3216.
- ¹³⁷ Szabó Ödön-hagyaték, héber nyelvű emlékirat (az eredeti iratok másolatai a szerző tulajdonában).
- ¹³⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1157&layout=s 1158.
- ¹³⁹ <http://holokausztaidozatok.blogspot.com/> és <https://behir.hu/szemelvenyek-a-bekescsabai-zsidóság-1944-es-tortenetebol-2>
- ¹⁴⁰ Ügyét már részben feldolgozta: CSÓSZ László, *Tettesek, szemtanúk, áldozatok: A vészkorozak Jász-Nagykun-Szolnok megyében*, PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2010, 151.
- ¹⁴¹ Az 1944-es hitközségi összeírásnál Kisújszálláshoz megadott nevek nem azonosak a népbírósági per vallomásaiban szereplő nevekkel, így kérdéses, milyen hitközségi funkcionáriusa volt Schwartz.
- ¹⁴² Érdekes módon 1967-es haláláig Strasser marad a háború után hitközségi elnök: Új Élet, 1967. május 1., 4.
- ¹⁴³ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, XXV.1. Nü. 125/1946. 6.
- ¹⁴⁴ Uo., 2.
- ¹⁴⁵ Uo., Ítélet és NOT-ítélet, o. n.
- ¹⁴⁶ Életrajzi adataihoz: *Fejér megyei életrajz lexikon*, <http://konyvtar.vmk.hu/fejerlex/keresholo.php>; YVA, Miklos Menakhem Szego Schuetzer. Page of Testimony, 1816514.; Szegő-hagyaték (az eredeti iratok másolatai a szerző tulajdonában).
- ¹⁴⁷ Egyenlőség, 1933. szeptember 21., 29.
- ¹⁴⁸ Nemzeti Ujság, 1939. február 26., 2.
- ¹⁴⁹ FARKAS Gábor, *A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében*, Századok, 1975, 1070.
- ¹⁵⁰ FAZEKAS L. Pál, *Hát még mindig itt tartunk?*, Zsidó Szemle, 1934. május 4., 12.
- ¹⁵¹ Békésmegyei Közlöny, 1935. április 3., 2.
- ¹⁵² GÓZSY Zoltán, *Somogy megye múltjából*, Kaposvár, 2003 (Segédletek 1. Hitbizományi iratok), 50.
- ¹⁵³ *Képviselőházi napló*, 1935. XVI. köt. 470. 1938. február 16-i közbeszólás.
- ¹⁵⁴ *Zachor: szejfer zikaron le'kebilot Székesfehérvár ve'ha'szeviva* [Emlékezz! A székesfehérvári közösség és környékének emlékkönyve], szerk. Eliezer EVEN, Binjamin RAVID, Jeruzsálem, szerzői, 1997, 155.
- ¹⁵⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s, 77.
- ¹⁵⁶ Uo., 328.
- ¹⁵⁷ Uo., 359.
- ¹⁵⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=103&layout=s, 104.
- ¹⁵⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_ortodox/?pg=5&layout=s, 6.
- ¹⁶⁰ The Galvin Library (Illinois Institute of Technology, Chicago), Voices of the Holocaust. David P. Boder Interviews Yanusch Deutsch. 1946. augusztus 27.
- ¹⁶¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.9. V.129355/a. 150.
- ¹⁶² Lásd pl. *Vádirat a náciizmus ellen: Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, IV. kötet, szerk. KARSAI Elek, KARSAI László, Budapest, Balassi, 2014, 648, 876, 892.
- ¹⁶³ Új Élet, 1946. január 3.; Szegő-hagyaték (az eredeti iratok másolatai a szerző tulajdonában).
- ¹⁶⁴ Életrajzi adataihoz és a család holokauszt alatti sorsához lásd: Vályi-hagyaték, Vályi Sándor emlékezése. O. n. (Az eredeti iratok másolatai a szerző tulajdonában).
- ¹⁶⁵ Berzsényi Dániel Könyvtár (Szombathely), Hf. 2264. FODOR Henrik, *A szombathelyi gettó, 1944. május 4. – július 6.*, kézirat, Szombathely, 1948, 4.
- ¹⁶⁶ Uo., 5–6, 8.
- ¹⁶⁷ „*Baljós a menny felettem...*” *Vallomások a szombathelyi zsidó-jágról és a soárról.*, szerk. BALÁZS Edit, KATONA Attila, Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke, 2001, 22.
- ¹⁶⁸ Uo., 131.
- ¹⁶⁹ Vályi-hagyaték, Vályi Sándor emlékezése. O. n. (az eredeti iratok másolatai a szerző tulajdonában); Szabad Vas megye, 1946. július 7., 5.
- ¹⁷⁰ Vas Népe, 1963. március 9., 6.
- ¹⁷¹ Szabad Vas megye, 1945. július 12., 2.
- ¹⁷² Új Élet, 1982. május 1., 3.; Amerikai Magyar Népszava, 1979. augusztus 10., 9.
- ¹⁷³ Vas Népe, 1975. április 26., 7.
- ¹⁷⁴ Életrajzi adataihoz lásd Vető Szilárd leveleit a szerzőhöz, 2020. augusztus 6., illetve december 1. Továbbá: Kecel Városi Könyvtár és Művelődési Ház, Helyismereti gyűjtemény, *Vető Szilárd élete: Holokauszt – gettó – láger – menekülés, 1939–1940-es évek*, Kecel, Ausztria (2000, CD-n).
- ¹⁷⁵ VETŐ György, *Az izraelita felekezet története Kecelen*, kézirat, Thorma János Múzeum (Kiskunhalas), 22113. 16. A kézirat beszerzéséért Varga Józsefnét és Végső Istvánt illeti köszönet.
- ¹⁷⁶ Uo., 15.